

Наталія Конопка, Володимир Шкерін

## ТРИ ВЕРСІЇ ІСТОРІЇ МАСОНСЬКОЇ ЛОЖІ «ЛЮБОВ ДО ІСТИНИ НА СХІД ПОЛТАВИ»

*Історіографія полтавської масонської ложі «Любов до Істини» (1818–1819 рр.) характеризується двома особливостями. З одного боку, дослідники одностайно стверджують, що причини та цілі створення цієї ложі носили політичний характер. З іншого – питання про політичні сили, які стояли поза спинами полтавських масонів, залишається дискусійним. В даній статті співставлено три основних гіпотези діяльності ложі: декабристська, ліберально-реформаторська та автономістська.*

**Ключові слова:** масонство, полтавська ложа «Любов до Істини», декабризм, автономізм, М. Новиков, Малоросійське генерал-губернаторство, М. Репнін.

*Істориографія полтавської масонської ложі «Любовь к Истине» (1818 – 1819 гг.) характеризуется двумя особенностями. С одной стороны, исследователи едины во мнении, что причины и цели учреждения ложи имели политический характер. С другой стороны, вопрос о политических силах, стоявших за спиной полтавских масонов, остается дискуссионным. В данной статье соотнесены три основные гипотезы деятельности ложи: декабристская, либерально-реформаторская и автономистская.*

**Ключевые слова:** масонство, полтавская ложа «Любовь к Истине», декабризм, автономизм, М. Новиков, Малороссийское генерал-губернаторство, Н. Репнин.

*Historiography of the Poltava Masonic Lodge «Love to the Truth» (1818 – 1819) has been characterized with two peculiarities. On one hand, the researchers affirm that the reasons and goals of its foundation were of the political character. On the other hand, the issue of political forces behind the Poltava Masons is debatable. The three main hypotheses of the activities of the Lodge such as Decembrist, liberal-reformative and autonomic have been compared in the article.*

**Key words:** Freemasonry, the Poltava Lodge «Love to the Truth», Decembrist, autonomy, M. Novykov, Malorosiiske general-province, M. Repnin.

Подієва сторона короткочасної історії полтавської масонської ложі

«Любов до Істини Схід Полтави» доволі добре відома. Адже в науковій літературі зібрано досить багато матеріалу до висвітлення особливостей розвитку масонського руху на території Російської імперії першої третини XIX ст. Особливий інтерес викликають краєзнавчі дослідження відомого історика, архівіста, музеєзнавця та педагога, члена редакційної комісії «Трудов» Полтавської державної вченої архівної комісії І.Ф. Павловського [[31; 32]. У 1909 р. вийшла розширена розвідка автора, присвячена розвитку масонського та декабристського рухів на території Чернігівської та Полтавської губерній [34]. Неабиякий інтерес для дослідників становлять і загальні праці, присвячені масонському руху на території Російської держави. Зокрема варто відзначити дослідження О.М. Пипіна [39], В.І. Семевського [43], С. Єфремова [12], Т.О. Бакуніної [1], М.М. Дружиніна [10] та ін. А також сучасних істориків – А.І. Серкова [44; 45], В.М. Бокової [2], В.С. Брачева [4], Б.М. Равдіна та А.Б. Рогінського [40]. У 2001 р. побачило світ дослідження В. Шандри, яке має важливе значення для розкриття цілісної картини життя Росії, України XIX ст. [50]

Джерельна база дослідження представлена опублікованими та неопублікованими матеріалами. Серед опублікованих варто згадати збірники під редакцією акад. М.В. Нечкіної «Восстание декабристов: Дела Верховного Уголовного Суда и Следственной комиссии» [5] та біографічний довідник «Декабристы» [6]; матеріали опубліковані в працях І.Ф. Павловського [32, с. 124-154], В.С. Шандри [50, с. 250-333]. Твори мемуарного характеру представлені записками графа П.П. Сухтелена [15], діловода слідчої комісії О.Д. Боровкова [3], В.М. Репніної [41] та ін. З неопублікованих матеріалів важливий комплекс становлять ті, що зберігаються в Інституті Рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України (м. Київ) [16; 17] та Державного історичного музею (м. Москва) [38].

Підводячи підсумки, варто відзначити, що історіографічний огляд дозволив констатувати, що в історичній науці відсутнє цілісне, комплексне дослідження діяльності масонської ложі «Любов до Істини на Схід Полтави». Характеристика історіографії полтавської масонської ложі визначає і актуальність проблеми – дає можливість співставити три основних гіпотези діяльності ложі: декабристську, ліберально-реформаторську та автономістську. Наявна джерельна база дозволяє більш точно відтворити історичну епоху, етапи розвитку, склад та напрямки діяльності й впливу товариства та його членів на суспільно-політичне життя українських початку XIX ст.

Розуміння та значення подій, пов'язаних з ложею «Любов до Іс-

тини», до сьогодні залишаються предметом дискусій. Такий стан багато в чому обумовлений особливостями головного джерела, а саме «Протоколів І-го ступеня справедливої і досконалої ложі Любові до Істини на схід Полтави, яка перебуває в союзі Великої ложі Астреї на схід С. Петербургу» [38]. Документ був введений в науковий обіг відомим істориком й літературознавцем другої половини ХІХ ст. О.М. Пипінім [39, с. 530]. Згодом декілька десятиліть «Протоколи...» вважались втраченими. Вдруге їх було знайдено у фондах Державного історичного музею (м. Москва) істориками А.Б. Рогінським і Б.М. Равдінім. Вони зазначили, що «протоколи досить лаконічні, їхній зміст обмежується переліком присутніх (не завжди і не всіх) й заголовками промов» [40, с. 124]. Таким чином, відомо, коли і скільки було проведено зібрань ложі, однак не відомо про що, власне, на них говорилося. Про перше зібрання, яке відбулося 26 травня 1818 р., «Протоколи...» повідомляють: «Літа 5818... ІІІ-го місяця в 26 день<sup>1</sup> в ім'я й славу Великого Будівничого Світів... справедлива й досконала знову створена ложа Любові до Істини на сході Полтави належним порядком на основі правил ритуалу відкрита в першому ступені під керівництвом управляючого майстра Новикова з допомогою чиновників призначених». Документ фіксує посади «чиновників»: С.М. Кочубей – намісний майстер, В.В. Тарновський і Л.М. Дьяків – наглядачі, І.П. Котляревський – витія, С.Ф. Левенець – скарбник. По закінченню засідання М.М. Новиков «запросив брата Котляревського... прочитати відгук високоповажної Великої ложі Астреї до ложі Любов до Істини, а також Конституційну грамоту, яка дозволяла і затверджувала існування поважної ложі Любові до Істини» [38, арк. 3].

З кінця травня по вересень М.М. Новиков, який служив управителем канцелярії малоросійського генерал-губернатора М.Г. Репніна, знаходився у відрядженні в Петербурзі. За час його відсутності ложа обросла багатьма «братами». Справа в тому, що ще до її заснування М. Новиков та «брати чиновники... старались відкривати добродішних членів для товариства і готувати їх до вступу в... Братство, внаслідок чого... більшість з достойних шукачів були вже давно запропоновані». На першому засіданні «щоби пришвидшити прийом їх, затверджено: священні наші роботи відбувати щотижнево по два рази, допоки всі запропоновані і загальним голосуванням чиновників утверджені шукачі прийняті будуть в товариство масонів» [38, арк. 4-4 зв.].

Щодо визначення чисельності ложі в літературі наявні деякі роз-

---

<sup>1</sup> Масонське літочислення (хронологія Істинного Світла або «масонська ера») розпочиналось за 3999 років і 10 місяців до Різдва Христового.

ходження [20, с. 46; 27, с. 324-325; 36, с. 66; 40, с. 124-126; 43, с. 147]. Вірогідно, найбільш точними треба вважати дані А.І. Серкова, котрий назвав прізвища 42 членів ложі [45, с. 1112]. Однак, відмітимо, що в це число включені «брати-відвідувачі» (князь С.Г. Волконський, М.І. Муравйов-Апостол і М.М. Гудович) – по суті, члени інших лож, але вони взяли участь в зібраннях полтавських «побратимів», бодай один раз.

Кістяк ложі складала три групи осіб, які частково співпадали: чиновники, представники дворянського самоуправління і військові.

З оточення М.Г. Репніна в ложу входили: правитель канцелярії М.М. Новиков зі своїм найближчим співробітником Г.А. Шафонським, ад'ютант А.Є. Панін й чиновник з особливих доручень О.О. Імберх. Полтавські губернські чиновники були представлені: віце-губернатором О.І. Свечиним, прокурором І.О. Горбовським, радником губернського правління Л.М. Дьяковим, наглядачем виховного будинку для збіднілих дворян І.П. Котляревським. Згідно із свідченнями М.Г. Репніна, в ложі також перебував катеринославський цивільний губернатор В.Л. Шеміот [24, с. 108].

З представників дворянського самоврядування, в першу чергу, назвемо предводителів дворянства (за прийнятою тодішньою термінологією – маршалків) – губернських: діючого та колишнього полтавських – В.І. Чарнища та С.М. Кочубея, катеринославського Д.Л. Алексеєва, а також повітових: знову ж діючого та колишнього полтавських – С.Ф. Левенця та В.В. Тарновського, переяславського В.Л. Лукашевича, гадацького С.Ф. Войну, прилуцького Я.А. Горленка, хорольського С.Л. Алексеєва. Сюди ж додамо депутатів дворянського зібрання Полтавської губернії: І.М. Магденка від Полтавського та М.І. Висоцького від Переяславського повітів.

В списку військових масонів, складеному Т.О. Соколовською, згаданий лише один полтавець – «Глінка, 8-й кінно-артилерійської роти, командир та бригадний командир при 4-й драгунській дивізії» [46, с. 208]. Ймовірно, науковий авторитет цього автора вплинув на пізніше твердження про те, що ложа майже повністю складалася з цивільних [19, с. 283; 27, с. 329]. Однак «Протоколи...» дають нам можливість назвати імена всіх офіцерів, які входили в ложу: підполковники В.А. Глінка та І.М. Карпов, капітан Ф.Ф. Ремерс, гвардії штабс-капітани В.І. Заньковський й А.Є. Панін, гвардії поручик Д.П. Селецький. Еполети носив й один з «відсутніх братів» – ротмістр І.М. Бібіков. «Відсутніми братами» були ті члени ложі, які мешкали на значній відстані від місця її розташування – Полтави. Полтавцям вони були потрібні як представники в столичній «Великій ложі Астреї». Таким офіцій-

ним представником був літературний критик і видавець В.І. Григорович, а його помічником – І.М. Бібіков, колишній ад'ютант князя М. Репніна в 1814 – 1815 рр. [45, с. 1045]. На думку Ю.М. Лотмана, базованій на списках «Астреї» («Tableau General de la Grande Loge Astrée»), поряд з Бібіковим «відсутнім братом» був чиновник О.П. Величко [27, с. 327-330], однак в полтавських «Протоколах...» його прізвище жодного разу не згадане [40, с. 125-126].

Ложа «Любов до Істини» діяла за давньоанглійською системою, роботи велися російською мовою. Засідання проходили спочатку в маєтках М.М. Новикова (Писарівці) і В.В. Тарновського (Тарновщині)<sup>1</sup>, а з 14 грудня 1818 р. в Полтаві – в окремому будинку, який був спеціально куплений для ложі С.М. Кочубеєм [45, с. 1112].

Зрозуміти суть масонських робіт в ложі заважає відсутність текстів так званих «профанських бесід», що велися під час прийому нових членів, а також текстів виголошених промов. Щодо змісту останніх можна висловити лише деякі припущення, спираючись на їхні назви, зафіксовані в «Протоколах...». Зокрема історики А.Б. Рогінський та Б.М. Равдін особливо відмітили промову «Про вплив масонства на благо загальне», яку виголосив М.М. Новиков після повернення зі столиці на 13-му засіданні й вдруге – на 14-му, ймовірно, для присутніх тоді В.І. Григоровича та І.М. Бібікова. На 16-му засіданні М. Новиков прочитав промову, складену І.П. Котляревським, про те, що «одностайність та згода між вільними каменярами необхідні». Промова була адресована «брату-відвідувачу» М.І. Муравйову-Апостолу. Останній, будучи ад'ютантом М. Репніна, відносився до М. Новикова упереджено, підозрюючи його в зловживаннях на службі [40, с. 125-126].

Після 21 засідання, ложа «Любов до Істини» була раптово закрита 12 березня 1819 р.<sup>2</sup> Яка тому була причина, залишилось без пояснень, ніхто з «братів» не був репресований. М.Г. Репнін запевнив уряд, що в ложі «нічого недозволеного не відбувалося» [40, с. 126]. Очевидно, в Олександра I була на це своя думка. Оскільки до масонства, як такого, імператор тоді ще ставився цілком прихильно, невдоволення його мало політичний характер. Склад ложі якнайкраще відповідав завданню впливу на суспільну думку земель колишньої Гетьманщини. Але

<sup>1</sup> В своєму дослідженні 1907 р. І.Ф.Павловський розрізняв «писарівську» ложу М.М. Новикова та ложу «Любов до Істини», яка діяла в Тарновщині [33, с. 1]. Згодом він не тільки виправив допущену помилку [35, с. 198], але й став автором першої спеціальної праці з історії цієї ложі [34].

<sup>2</sup> Автор виданих в Полтаві у 1913 р. нарисів про сектантство, викладач семінарії В.М. Терлецький, дав помилкове датування як відкриття ложі «Любов до Істини» (30 квітня 1818 р.), так і її закриття (1820 р.) [46, с. 88].

в якому напрямку та з якою метою передбачалося здійснювати цей вплив? В пошуках причин монаршого невдоволення дослідниками висунуто декілька версій.

*Перша* з них пов'язана з особою управляючого майстра Михайла Миколайовича Новикова (1777 – 1824). Він не тільки був двоюрідним небожем одному з найвідоміших масонів катериненської епохи М.І. Новикову, але й будучи членом «Ордену російських лицарів», «Союзу спасіння» й «Союзу благоденства», став доволі помітною фігурою в ранній історії декабристського руху. Якщо вірити свідченням П.І. Пестеля, які він давав під час слідства над декабристами, М.М. Новиков не тільки прийняв майбутнього лідера Південного товариства в лави заколотників, але й написав проект конституції, в якій подав йому «першу думку про республіканське правління» [6, с. 293]. Ложа «Любов до Істини» могла бути використана М. Новиковим для вербовки нових членів «Союзу благоденства».

І дійсно, два полтавських «брати», В.А. Глінка і В.Л. Лукашевич були прийняті в таємне товариство декабристів. Перший з них, очевидно, був рекомендований столичним кузеном Ф.М. Глінкою, якого ще в 1816 р. М.М. Новиков прийняв в «Союз спасіння» через ложу «Ізбранного Михаїла». При цьому М.М. Новиков говорив, що «в масонстві тільки теорії і, що є інше товариство вибраних молодих людей...» [40, с. 127]. Декабристами були «брати-відвідувачі» М.І. Муравйов-Апостол і С.Г. Волконський. Обидва були членами ложі «Трьох добродіностей». «Відсутній брат» І.М. Бібіков в декабристських товариствах участі не брав (можлива його приналежність до «Ордену російських лицарів»), але був одружений з Катериною Муравйовою-Апостол – сестрі трьох заколотників – Матвія, Сергія та Іполита. Ця обставина й зруйнувала його кар'єру після 14 грудня 1825 р. [27, с. 326-327; 41, с. 488]. Якщо О.П. Величко і не став другим «відсутнім братом», все ж планувався М. Новиковим на цю роль. На думку Ю.М. Лотмана, саме через цього «брата» М. Новиков підтримував зв'язок з його батьком – керівником Оренбурзького таємного товариства П.Є. Величком [27, с. 327-330]. Помітним є факт подвійного виголошення М.М. Новиковим промови «Про вплив масонства на благо загальне». В той самий час він привіз з Петербурга в Полтаву першу частину «Законоположення Союзу благоденства», в початкових рядках якого стверджувалось: «...як кожна людина прагне до власного збереження і блага, так і при об'єднанні людей в товариство перший природній закон є дотримання блага загального» [13, с. 239].

Недивно, що «декабристська» версія історії полтавської ложі має

немало прихильників. Цю ложу вважали місцем вербуванням членів «Союзу благоденства» такі корифеї, як В.І. Семевський [43, с. 411], С.П. Мельгунов [29, с. 264], Т.О. Бакуніна [1, с. 19-20], які, водночас, не схильні політизувати старе російське масонство вцілому. Цю ж точку зору фактично підтримали такі ідейно різні автори як: історик-емігрант А.Г. Мазур [52, с. 52], радянський академік М.М. Дружинін [10, с. 327], а також сучасні історики А.І. Серков [44, с. 180-181], В.М. Бокова [2, с. 193], В.С. Брачев [4, с. 286]. Ще для одного історика-емігранта, М.І. Ульянова, полтавська ложа – «форма з'єднання двох фронт: декабристської і українствуючої» [49, с. 255]. До кола історичних курйозів варто віднести зауваження сучасного автора О.А. Платонова про ложу «Любов до Істини», як таку, яка «повністю входила в заколотницьку організацію «Союз благоденства»» [36, с. 89].

Вартим уваги є той факт, що в той час посаду малоросійського генерал-губернатора займав рідний брат С.Г. Волконського – князь Микола Григорович Репнін (1778 – 1845). Керівники та учасники майбутнього декабристського повстання відвідували і маєток генерал-губернатора у Яготині. Про це згадував у своїх «Записках» відомий історик, етнограф, архівіст, поет та перекладач, музикант і композитор Микола Андрійович Маркевич (1804 – 1860), близький до декабристських кіл, приятель В. Кюхельбекера, С. Волконського, О. Поджіо, П. Пестеля, Ф. Глінки, П. Чаадеєва, В. Давидова та багатьох інших. Він повідомляв, що дізнався про смерть Олександра I 23 листопада 1825 р. від М.Г. Репніна через свого дядька М.М. Гудовича. «Попередження. «Прийшли часи Павла». Присяга Константину, присяга Миколі. Я викладаю на стіл всі листи. Двозначний лист до Давидова. Лист до мене Рилєєва. Гр. Ст. (Тарновський. – Н.К., В.Ш.) палить зошит Пушкіна» [Цит. за: 21, с. 61]. До речі, К. Рилєєв був особисто знайомий із М. Репніним і його радо приймали у 1814 р. в Дрездені [7, с. 96]. А на чернетці записки М.Г. Репніна про права власності українських козаків вміщено вірш К. Рилєєва [16, арк. 1].

Те, що генерал-губернатор попередив М. Маркевича про події 14 грудня 1825 р., викликає подвійний інтерес. По-перше, засвідчує про близькість М. Маркевича до сім'ї Репніних, в будинку яких він досить часто бував, так само як і декабрист О.В. Капніст, близький друг князя, правитель його канцелярії, М.М. Новиков, декабрист, Сергій Волконський, котрий, як помилково вважала Є. Косачевська, був одружений із дочкою М.Г. Репніна [21, с. 61]. У яготинському маєтку велися досить вільні розмови. Це підтверджується записом М. Маркевича. По-друге, це підтверджує певну опозиційність М.Г. Репніна,

згадати хоча б його промову до дворянства під час дворянських виборів 1818 р. Можливо, з цього приводу М. Маркевич записав: «Рішучість князя Репніна. Портрет Петра Великого у Репніна [...]. Хто любить і не любить Репніна» [Цит. за: 21, с. 60-61]. Про події 1825 – 1826 рр. у своїх «Записках» Маркевич згадував: «Слово нового царя за Аракчєєва [...]. Боягузтво Аракчєєва під час бунту. Зустріч йому в Чернігові. Кн. Репнін. Загальний сум і страх. Бунт 14 грудня. «Зелена книга». Заколоти [...]. Пестель. Спалення паперів [...]. Олексій Васильович Капніст. Фед. Мик. Глінка. Кн. Трубецький. [...]. Раєвські. Кн. Волконський [...]. Волконська поїхала в Сибір [...]» [21, с. 61-62].

Після отримання наказів про забезпечення порядку на ввіреній території М.Г. Репнін [31, с. 5, 7] опинився в доволі складному становищі. З одного боку – він діяв як державний урядовець, а з іншого – намагався зробити все від нього залежне для попередження людей так чи інакше причетних до таємних товариств. Так, Софія Василівна Капніст-Скаллон згадувала про те, що її брат Іван, котрий жив у той час із ними в Обухівці, повернувшись із Полтави, сказав, що можливо, його заарештують, бо М. Репнін показав йому вже прошнуровані листи братів Муравйових, знайдені в маєтку Хомутець. У них згадувалося про Івана Капніста. Зокрема те, що у разі успішного завершення їхньої (Муравйових) справи, Івана призначать членом тимчасового правління. Тому М. Репнін і попереджав її брата, що і його, можливо, повезуть у Петербург [14, с. 356-357, 358]. Молодший брат Софії Василівни Олексій, отримавши попередження М. Репніна, знищив усі матеріали, що свідчили про його зв'язки з членами таємних організацій.

Дніпропетровський дослідник С. Дремлюга висловлює думку, що оточення М.Г. Репніна склало своєрідний гурток, який із часом набрав політичного спрямування, викликаного діяльністю масонських лож, декабристських і «малоросійських» товариств та політичними інтересами окремих їх членів [8, с. 395]. На противагу такому твердженню В. Шандра вказує, що гурток, як поняття, належить пізнішому часу і передбачає певну конспіративність, а конспіратором М.Г. Репнін не був [50, с. 24]. Цілком погоджуємося з цією думкою, що не варто вживати до оточення М. Репніна та його самого поняття «гурток». Для М. Репніна та його однодумців значно прийнятнішою залишалася ідея легітимного реформування суспільства, всіх сфер життя Російської держави в рамках монархічного режиму.

*Друга версія, яку висунули А.Б. Рогінський та Б.М. Равдін, пов'язує появу полтавської ложі з ліберальними задумами Олександра І. Ще в*



1811 р. до монарха звернулись естляндські поміщики з пропозицією безземельного звільнення своїх селян. Війна з Францією відтягнула вирішення цього питання, але вже у 1816 р. в Естляндії був виданий указ про скасування кріпосного права. В 1817 – 1819 рр. подібні реформи були проведені в Курляндії та Лівляндії. Передбачалося, що наступною повинна стати Лівобережна Україна, де кріпацтво остаточно оформилося тільки в 1783 р. М.Г. Репніну імператор неофіційно доручив організувати подання малоросійськими поміщиками відповідного проекту. Генерал-губернатор довірив таємне «рекомендування» С.М. Кочубею. Останній опинився в досить ризикованому становищі: з одного боку він ризикував стати об'єктом дворянського невдоволення, а з іншого – набутти репутації царевого ослушника. Восени 1817 р. Олександр I відвідав Полтаву, навіть зупинився в будинку С. Кочубея. Лише в кінці року С.М. Кочубей через М.Г. Репніна надіслав царю об'ємний проєкт «Правил для управління маєтком», в якому замість звільнення селян пропонувалися «мінімальні, але реальні заходи».

В січні 1818 р. М. Репнін виступив в дворянських зібраннях Полтави і Чернігова із закликом «сприяти батьковій вітчизні в клопотанні його щодо побудови внутрішнього благоденства». В квітні він отримав відгук на кочубеївський проєкт, загальна оцінка якого зводилася до слів «всюди невизначеність й темнота, які призведуть, безсумнівно, до утисків селян». До того ж, промови М. Репніна ніяк не вплинули на поміщиків, спровокували дворянську тривогу в імперії. Промова генерал-губернатора розійшлася по країні в багатьох списках, була опублікована в часописі «Дух журналів» [42]. Однією з перших своєрідних відповідей на промову військового губернатора стало звернення невідомого під псевдонімом «Старець», адресованого М.Г. Репніну. Автор звернення виступив як прихильник консервативної течії і став виразником поглядів більшості дворянства, в тому числі, й колишнього українського шляхетства, щодо селянського питання [17], і Олександр I не міг не звернути на це увагу. Це послання справило негативне враження на Олександра I. Оскільки воно було анонімне, він наказав московському військовому губернатору Торماسову дізнатись ім'я автора. Виявилося, що звернення написане калузьким губернським предводителем дворянства М.Г. Вяземським [11, с. 263]. Варта уваги й ще одна рукописна відповідь – «Думка одного українського поміщика...», засновника Харківського університету В.Н. Каразіна, яка теж була написана на захист кріпосного права. В суперечку з «кріпосниками» вступив декабрист О.М. Муравйов, який звернувся

до них своєю запискою від 13 травня 1818 р. під псевдонімом «Росіянин» [17]. Прочитавши записку О.М. Муравйова, Олександр I роздратовано сказав: «Дурень! Втрутився не в свою справу» [48, с. 222-223]. В травні була відкрита полтавська ложа, яка об'єднала найближче оточення генерал-губернатора й дворянських маршалків, а 16 липня М.Г. Репнін надіслав імператору листа, в якому переконував його, що «в цьому краї окрім Кочубея многи є благонадійні поміщики, які бажають тільки дізнатися волю Вашої Імператорської Величності і готові на чоловіколюбні пожертви» [40, с. 122-124].

«Організація ложі в Полтаві була в більшій мірі пов'язана з реакцією дворянства на січневу промову Репніна, ніж з постановами «Союзу благоденства» про провінційні управи, – підсумували А.Б. Рогінський та Б.М. Равдін, – на відміну від П. Пестеля, якого відмова малоросійського дворянства відгукнутися на звернення свого губернатора привели до думки про неможливість широкого громадського руху на користь відміни кріпосного права і тільки підтвердила його ідею створення вузько-конспіративної таємної організації, М. Новиков розцінював даний факт як результат недостатньої ідеологічної підготовки дворянства до перетворень» [40, с. 126].

*Третя версія* напрямків діяльності масонської ложі «Любов до Істини» пов'язана зі зростанням політичної активності українського суспільства, подальшим розвитком ідей автономізму, окремішності статусу українських земель в складі Російської держави, а також, частково, з непересічною постаттю військового губернатора М.Г. Репніна.

Дослідження, які розглядали історію масонства на Лівобережній Україні у ХІХ ст., переконливо доводять, що саме в ньому більша частина українського та російського дворянства знаходила відображення своїх інтересів. Потрібно зазначити, що саме в масонських ложах, куди вступало колишнє українське шляхетство, визрівав так званий політичний «лібералізм». Представники української еліти прагнули вільнодумства і намагалися реалізувати в рамках масонського «удосконалення суспільства» ідею ліберального реформування існуючих порядків у Російській імперії. Як зазначає О. Крижановська, масонство в Західній Європі засновувалося на космополітичних засадах і нехтувало специфікою національного. Ця риса притаманна і масонству України [22, с. 58]. До такого ж висновку дійшов ще на початку ХХ ст. відомий політичний та громадський діяч С. Єфремов, зазначивши, що «... поступово на Україні спостерігається поява частково національних тенденцій у середовищі масонів, які свою діяльність підпорядковують завданням українського громадського руху. І саме

з цього боку варті уваги дві ложі – полтавська «Любов до Істини» та київська «Об'єднаних слов'ян» [12, с. 9].

Як зазначалося вище, членський склад ложі, умовно можна поділити на три категорії: чиновників, урядовців місцевого управління та військових. Більшість з них, окрім того, що входили до однієї або декількох лож, тим чи іншим чином були пов'язані з особою М. Репніна – служили, працювали, перебували в близьких, дружніх та родинних стосунках. Вірогідно, М.Г. Репнін перебував під впливом політичної думки та ліберальних настроїв масонів. Цікаво, що для роду Репніних, як і для багатьох дворянських родин на той час, масонська ідеологія не була новою. Зокрема, дід М.Г. Репніна М.В.Репнін, був добре знайомий з М.І. Новиковим, належав до Єлагінської ложі і відігравав важливу роль у керівництві тогочасного масонства [28, с. 112].

Полтавська ложа проіснувала майже рік. Як відмітив С. Єфремов, цікавим видається той факт, що саме полтавська ложа притягає увагу урядових кіл однією з перших, тоді як указ про заборону масонських лож у Росії виданий лише 1 серпня 1822 р. Дослідник приходить до висновку, що до масонських лож на Україні в імперських урядових колах ставилися зовсім по-іншому, ніж до масонських організацій взагалі [12, с. 10]. Можна припустити, що масонство на Україні починало відходити від наднаціональних та космополітичних засад «вільних каменярів» і продукувало певні практичні ідеї саме для українського ґрунту. В 1826 р. (після придушення декабристського повстання у Петербурзі 14 грудня 1825 р. та виступу Чернігівського полку 29 грудня 1825 р. – 3 січня 1826 р. ст.ст) наказ про заборону будь-яких таємних товариств продублювали. Після вказаних подій, над організаторами повстання і тими людьми, які так чи інакше були пов'язані з діяльністю таємних товариств розпочалося слідство. Це не могло не зачепити М.Г. Репніна як управителя краю і особу, що була відома своїми ліберальними поглядами.

В ході слідства 1825 – 1826 рр. виявили документи та матеріали, що стосувалися відкриття та діяльності масонських лож, а зокрема, членства в них «порушників спокою». Так, 18 січня того ж 1826 р. з Санкт-Петербурга на ім'я М. Репніна надіслано наказ № 158 військового міністра В. Татищева: «[...] покійно прошу Вашу Світлість, наказати терміново взяти під арешт поміщика Лукашевича, що живе у Борисполі, колишнього губернського суддю Тарновського, Семена Михайловича Кочубея, які були членами ложі Новикова і, дізнавшись від них, хто такий співчлен їх Алексеєв, також заарештувати його, щоб вони не отримали можливості знищити папери, разом із ними

прислати в Петербург кожного окремо, [...], а Лукашевича прислати із цим же фельд'єгерем» [32, с. 70]. Невідомим діячем ложі був вже згадуваний хорольський маршалок дворянства С.Л. Алексеев. Отримавши цей наказ, М. Репнін лише 24 січня віддав таємне розпорядження своїй довіреній особі обер-аудитору 8 класу О.О. Імберху провести розслідування. М. Новиков помер ще 10 листопада 1824 р. З'ясувалося, що за два тижні до своєї смерті він залишив власні речі та меблі з свого помістя у сусідньої поміщиці, А.М. Велецької, у зв'язку з продажем маєтку. Серед речей покійного його сини знайшли компрометуючі папери – документи засідання членів масонських лож, до якої належало чимало відомих осіб. Їх забрав Василь Григор'єв, довірена особа С. Кочубея, аргументуючи тим, що вони належать останньому. Матеріали власнику не передали, а спалили. Це засвідчував і Борис Сахаров, колишній кріпак М. Новикова [34, с. 6]. М. Репнін дав розпорядження про допит А. Велецької та арешт вищезгаданих осіб. За особистим дорученням генерал-губернатора провели обшуки. Були вилучені документи в людей із найближчого оточення С. Кочубея.

Під час арешту В.В. Тарновський важко хворів і тому не поїхав у Петербург, а знаходився в своєму помісті під суворим наглядом поліції. Його син служив у канцелярії генерал-губернатора і, «випадково» дізнавшись про можливий обшук, зміг попередити родину. Частина документів все ж конфіскували. Всі матеріали спершу розглядалися самим військовим губернатором, а лише згодом відправлялися до столиці. Справа про полтавське масонство закінчилася нічим [50, с. 149], і не останню роль у цьому зіграв саме М.Г. Репнін.

Гіпотетично, український слід діяльності «Любов до Істини на Схід Полтави», насамперед, пов'язують і з особою повітового предводителя дворянства, багатого поміщика Переяславського повіту, Василя Лукича Лукашевича (1783 – 1866), який користувався в ложі особливим авторитетом, а також з існуванням так званого «Малоросійського товариства». Разом із С.Г. Волконським він входив також до київської ложі «Об'єднаних слов'ян»<sup>1</sup>. І саме В.Л. Лукашевич найбільше постраждав серед заарештованих у справі таємних товариств як голова, так званого «Малоросійського товариства», за словами С. Єфремова – «таємного товариства з українців і з українськими завданнями [...]» [12, с. 11]. На допитах під час слідства з'ясувалися

<sup>1</sup> Ложа «Об'єднаних слов'ян» була відкрита в союзі «Астреї» 12 березня 1818 р. Про заснування цієї ложі клопотав флігель-ад'ютант Олександр Якович Лобанов-Ростовський [42, с. 152].

«національні українські симпатії» В. Лукашевича [34, с. 10]. На підставі всього зібраного матеріалу слідча комісія зробила висновок, що «Новиков і Лукашевич на основі масонських лож намагалися заснувати товариство, метою якого була незалежність Малоросії [...]» [12, с. 12]. В. Лукашевич, ймовірно, був «живою ниткою», що пов'язувала київські опозиційні кола з їхніми однодумцями на Лівобережжі, з полтавською ложею «Любов до Істини» та «з гуртком автономістів, що купчився навколо відомого князя М. Репніна» [18, с. 53] (курсив наш. – Н.К., В.Ш.). С. Єфремов висловив думку, що українське товариство таки існувало в сусідстві, з одного боку, з масонськими ложами, а з другого – з таємними політичними організаціями того часу [12, с. 12]. В. Лукашевича звинуватили також у прихильності до «польської ідеї», що ставила за мету відокремлення України від Росії і приєднання до Польщі. Згодом, під час допитів, С. Волконський підтверджував існування товариства, натомість В. Лукашевич, полковник І. Хотяїнцев це категорично заперечували [5, с. 186; 23, с. 46-50].

М.Г. Репнін змушений був заарештувати всіх підозрюваних осіб і відрядити до Петербурга, за звинуваченням у приналежності до масонської ложі та до таємного «Малоросійського товариства». Арешт було здійснено дуже обережно, і для нагляду за кожним підозрюваним призначили окрему особу. У всіх відібрали папери, заборонили листування та будь-які зносини і відправили в столицю. Вже в березні цього ж року С. Кочубея (наказ від 21 лютого 1826 р., засідання слідчої комісії № LXVI) [5, с. 110-111] і С. Алексеєва звільнили з-під варті, а в червні звільнено від нагляду В. Тарновського. Щодо останнього, то в протоколі засідання слідчої комісії № CXLІ від 24 травня 1826 р. зазначалося: «[...] протягом слідства не підтвердилася підозра про приналежність до таємного товариства статського радника Тарновського [...]. Ухвалили: Повідомити П[ану] малоросійському військовому губернатору про повну невинність Тарновського, щоб він зробив розпорядження про відміну встановленого за ним нагляду, разом із тим відіслати йому в нього відібрані і привезені сюди папери [...]» [5, с. 325]. Ось що писав В.В. Тарновський М.Г. Репніну 16 червня 1826 р.: «[...] кур'єр привіз мені листа від Вашої Світлості, як цілющий бальзам, повернувши мені половину здоров'я [...]» [34, с. 8]. Що стосується В. Лукашевича, то Микола Григорович доклав немало зусиль, щоб визволити його з-під арешту у Петропавлівській фортеці. В. Лукашевич отримав наказ безвизно проживати у бориспільському помісті під безпосереднім наглядом поліції, йому заборонялося листуватися, в своєму маєтку він мав можливість займатися

господарством та вихованням дітей й не вступати у стосунки з незнайомцями. Переяславський комісар щотижнево надсилав М. Репніну донесення про поведінку В. Лукашевича, а він (Репнін), у свою чергу, щомісячно відправляв їх до столиці. В Петербурзі, очевидно, стежили за цим і нагадували генерал-губернатору, коли донесення не відсилалися вчасно. Лише у квітні 1832 р. з В. Лукашевича зняли нагляд, цікаво, що перед цим, 24 березня ц. р., М. Репнін отримав таємне розпорядження вести за полтавським предводителем «таємний нагляд». В квітні В. Лукашевич написав генерал-губернатору листа, в якому справедливо сумнівався в тому, що отримав повну свободу [34, с. 9-10].

Справа «Малоросійського товариства» закінчилася нічим. На слідстві ніхто не зміг назвати інших членів товариства (крім Лукашевича), і тому суддя виніс вирок, в якому зазначалося: «Лукашевич тільки мав на меті організувати товариство для пропаганди ідей самостійності України, але свого наміру не здійснив» [30, с. 8]. «Малоросійське товариство намагався створити з масонських лож: у Полтаві колишній правитель канцелярії військового губернатора Новиков та в Чернігівській губернії – маршалок Лукашевич, і поставили за мету незалежність Малоросії, але все закінчилося самими спробами, – і товариство не відбулося», – вказав діловод слідчої комісії О.Д. Боровков [3, с. 298]. На думку дослідників, «Малоросійське товариство» існувало, але не закінчило ще своєї організаційної роботи і не встигло широко розгорнути свою діяльність [12, с. 12; 22, с. 63]. М. Лисенко вважав, що «Малоросійське товариство» не лише існувало, а й діяло вже після закриття масонської ложі «Любов до Істини» та смерті М.М. Новикова [26, с. 74].

Слід зазначити, що ставлення М. Репніна до масонства було позитивним, тобто воно сприймалося ним як данина часу. Як вважав С. Єфремов «[...] популярному кн. Репніну, який мав репутацію ліберала й мало не українського автономіста, доводилося виправдовуватися з приводу обвинувачень, що він толерує і сприяє масонству, і обіцяти, що допоки він буде управляти Малоросією, в ній не відкриться жодної ложі» [12, с. 10]. Можна погодитися з думкою, що з огляду на склад і напрямки діяльності масонів, навряд чи можна стверджувати про участь у ложі Миколи Репніна [9, с. 94].

Ще одним гіпотетичним фактом на користь української версії напрямків діяльності масонів на теренах колишньої Гетьманщини як прояву «українського лібералізму» є те, що на М.Г. Репніна деякі вільнодумці покладали надії, поширюючи «обнадійливі» чутки, що

сам князь, родич Розумовських<sup>1</sup>, візьме в руки гетьманську булаву, і таким чином відродиться стара гетьманська традиція. О. Пипін теж зазначав, що імператриця Катерина II хотіла відновити гетьманство, віддавши булаву П.О. Румянцеву або Г.О. Потьомкіну. За період царювання Павла I так думали про графа А.В. Гудовича, одруженого з дочкою останнього гетьмана, а потім цю традицію в'язали з генерал-губернатором М.Г. Репніним [31, с. 17]. Про «претензії» М. Репніна на «гетьманську булаву» пише сучасний український історик Ю.В. Латиш [25, с. 151]. Російський історик О.І. Киянська вбачає в діях М. Репніна складну політичну інтригу: «Очевидно, генерал-губернатор, як і багато інших крупних сановників Олександрівської епохи, зайняв вичікувальну позицію. У випадку успіху заколоту, М. Репнін став би одноосібним правителем Малоросії, – у той час іншої кандидатури на цю посаду просто не було. Чи отримала б при цьому Малоросія незалежність чи лише повернула собі власні автономні права та свободи – залишається лише гадати» [19, с. 291].

Частковим підґрунтям для таких чуток стало й саме призначення М.Г. Репніна на посаду малоросійського військового губернатора у липні 1816 р. Як повідомляв генерал-ад'ютант граф П.П. Сухтелен, на святі в Петергофі оголосили про призначення М.Г. Репніна малоросійським військовим губернатором двох губерній – Полтавської та Чернігівської, управління яких здійснюватиметься згідно «давнього козацького закону» [15, с. 354]. Це означало, що діятимуть самоврядні принципи донських козаків з функціонуванням військової канцелярії та військового суду, однак без гетьмана. У загальному тоні цього повідомлення, як вважає В. Шандра, проступає позитивне ставлення частини суспільства до можливих реформ Олександра I щодо управління країнами на федеративних засадах [51, с. 486]. Однак, як показали події, існування так званого «уряду» Репніна заважало здійсненню великодержавної політики. При дворі Миколи I проти нього як урядовця сформувалася могутня опозиція, до якої входили В.П. Кочубей, І.Ф. Паскевич, О.Г. Строганов, О.Ф. Орлов, М.Ф. Канкрін [37, с. 84].

Отже, авторами було розглянуто три версії політичних цілей ма-сонської ложі «Любов до Істини на Схід Полтави»: декабристську, ліберально-реформаторську та автономістську, які були в різний час висвітлені у науковій літературі. Немає особливого сенсу сперечатися про те, чи створив М. Новиков ложу для потреб таємного товариства, чи цей крок був обумовлений прагненням організувати дворянську

<sup>1</sup> У 1802 р. кн. М.Г. Репнін одружився з онукою останнього гетьмана України К. Розумовського – Варварою Олексіївною Розумовською.

підтримку діяльності М. Рєпніна. Однак, таємні цілі імператора та за-колотників у той час були настільки близькими, що потребували у значній мірі однакових дій. Створюючи ложу для підтримки ініціатив Олександра I і кн. Рєпніна, М. Новиков водночас планував використати її для вербування нових членів в «Союз благоденства». Об'єднання в ложі української дворянської еліти, навіть незалежно від бажань М. Новикова, сприяло посиленню автономістських настроїв, надій на відродження Гетьманщини та давніх прав. Приводом до таких надій була і діяльність малоросійського генерал-губернатора. Однак, незалежність Лівобережної України не входила в плани полтавських масонів, за виключенням, можливо, В. Лукашевича. Заборонивши діяльність ложі у 1819 р., Олександр I переоцінив загрозу, яку несла ложа, щодо цілісності імперії. Декабристська, ліберально-реформаторська та автономістична ідеї могли існувати в рамках ложі «Любов до Істини» ще і з тої причини, що час діяльності ложі був досить коротким і суперечності між прибічниками різних ідей не встигли повністю розвинутися.

### Джерела та література:

1. Бакунина Т.А. Русские вольные каменщики / Т.А. Бакунина – Париж: Свеча, 1934. – 47 с.
2. Бокова В.М. Эпоха тайных обществ / В.М. Бокова. – М.: Реалити-Пресс, 2003. – 656 с.
3. Боровков А.Д. Из воспоминаний правителя дел Следственной комиссии / А.Д. Боровков // Декабристы в воспоминаниях современников. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1988. – С. 293-303.
4. Брачев В.С. Масоны и власть в России / В.С. Брачев. – М.: Эксмо, Алгорит, 2005. – 640 с.
5. Восстание декабристов: Дела Верховного Уголовного Суда и Следственной комиссии / Под. ред. М.В. Нечкиной. – М.: Наука, 1986. – Т. 16. – 400 с.
6. Декабристы: Биографический справочник / Под ред. М.В. Нечкиной. – М.: Наука, 1988. – 448 с.
7. Дорошенко Д. Князь М. Рєпнін і Д. Бантиш-Каменський (Сторінка з українського громадського життя першої чвертини ХІХ століття) / Д. Дорошенко // Праці Українського Високого Педагогічного Інституту ім. Михайла Драгоманова у Празі. Науковий збірник. – Прага, 1929. – Т. 1. – С. 90-108.
8. Дремлюга С. З історії суспільно-політичної думки України першої половини ХІХ ст. Гурток князя М.Г. Рєпніна-Волконського / С. Дремлюга // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ: Промінь, 1997. – Вип. 1: на пошану проф. М.П. Ковальського. – С. 386-397.



9. Дремлюга С. М.Г. Репнін та його вплив на культурно-громадське життя в Україні першої половини XIX ст. / С. Дремлюга // Під знаком Клію. – Дніпропетровськ: Промінь, 1995. – Вип. 1: на пошану О. Апанович. – С. 83-95.

10. Дружинин Н.М. Революционное движение в России в XIX в. / Н.М. Дружинин – М.: Наука, 1985. – 488 с.

11. Дубровин Н. После Отечественной войны (из русской жизни XIX в.) / Н. Дубровин // Русская старина (РС). – СПб., 1904. – Август. – С. 241-264.

12. Єфремов С. Масонство на Україні / С. Єфремов // Наше минуле. Журнал історії, літератури і культури. – К., 1918. – Число 3. – С. 3-16.

13. Законоположение «Союза Благоденствия» // Избранные социально-политические и философские произведения декабристов. – М., 1951. – Т. 1. – С. 239-276.

14. Записки и воспоминания русских женщин XVIII – первой половины XIX века. – М.: Современник, 1990. – 538 с.

15. Из записной книжки графа П.П. Сухтелена // РС. – М., 1876. – С. 347-355.

16. Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (ІР НБУВ), ф. 61, спр. 715, 45 арк.

17. ІР НБУВ, ф. VII, спр. 1605/122, арк. 6-10.

18. Казьмирчук Г.Д. Рух декабристів: дискусійні питання та спроба їх розв'язання (до 180-річчя повстання) / Г.Д. Казьмирчук, Ю.В. Лагиш // УІЖ. – 2005. – №6. – С. 50-65.

19. Киянская О.И. Очерки из истории общественного движения в России в правление Александра I / О.И. Киянская. – СПб.: Нестор-История, 2008. – 302 с.

20. Конопка Н. Малоросійський генерал-губернатор М.Г. Репнін-Волконський і розвиток масонського та декабристського рухів / Н. Конопка // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 44-54.

21. Косачевская Е.М. Н.А. Маркевич (1804 – 1860) / Е.М. Косачевская. – Л., 1987. – 284 с.

22. Крижановська О.О. Таємні організації в Україні (масонський рух у XVIII – на початку XIX ст.): навчальний посібник / О.О. Крижановська. – К., 1998. – 134 с.

23. Куликовская А.М. Волконский С.Г. О связях декабристов с польскими революционерами в отражении советской историографии / А. М. Куликовская // Декабристские чтения: Материалы межвузовской научно-практической конференции посвященной 200-летию со дня рождения С.Г. Волконского и 1000-летию образования г. Василькова (14-16 декабря 1988 г.) / А.М. Куликовская / Под ред. Г.Д. Казьмирчука. – К., 1989. – Вип. 11. – С. 46-50.

24. Ланда С.С. Мицкевич накануне восстания декабристов / С.С. Ланда // Литература славянских народов. – М., 1959. – Вип. 4. – С. 92-185.

25. Латиш Ю. Тарас Шевченко і декабристи (До концепції та історіографії проблеми) / Ю. Латиш // Декабристи в Україні: дослідження й матеріали. – К., 2005. – Т. 4. – С. 143-154.
26. Лисенко М. До питання про Малоросійське товариство / М. Лисенко // УЖ. – 1967. – №4. – С. 66-75.
27. Лотман Ю.М. Избранные статьи / Ю.М. Лотман. – Таллин: Александра, 1992. – Т. 2. – 480 с.
28. Масловский С.Д. Репнин Николай Васильевич / С.Д. Масловский // Русский Биографический Словарь. – СПб., 1913. – Т. 16. – С. 93-118.
29. Мельгунов С. Дела и люди Александровского времени / С. Мельгунов. – Берлин: Вагана, 1923. – Т. 1. – 341 с.
30. Охримович Ю. Короткий нарис розвитку української національно-політичної думки у ХІХ ст. / Ю. Охримович. – К., 1910. – 12 с.
31. Павловский И.Ф. Из прошлого Полтавщины. К истории декабристов / И.Ф. Павловский. – Полтава: Типо-литография Товарищества Печатного Дома, 1918. – 29 с.
32. Павловский И.Ф. Из истории Малороссии во время генерал-губернаторства кн. Н.Г. Репнина (Очерки, материалы и переписка по архивным данным) / И.Ф. Павловский // Труды Полтавской государственной ученой архивной комиссии (Труды ПГУАК). – Полтава: Электрическая типо-литография И.А. Дохмана, 1905. – Вып. 1. – 112 с.
33. Павловский И.Ф. К истории полтавского дворянства: 1802 – 1902 / И.Ф. Павловский. – Полтава: Электрическая типо-литография Торгового Дома И. Фришберг и С. Зорохович, 1907. – Т. II. – 303+XVII с.
34. Павловский И.Ф. Массонская ложа в Полтаве / И.Ф. Павловский // Труды ПГУАК. – Полтава: Электрическая типография Г.И. Маркевича, 1909. – Вып. 6. – Ч. 1. – С. 1-15.
35. Павловский И.Ф. Полтава: Исторический очерк ее как губернского города в эпоху управления генерал-губернаторами (1802 – 1856) / И.Ф. Павловский. – Полтава: Электрическая Товарищества типо-литография бывш. «И.А. Дохман», 1910. – 417 с.
36. Платонов О.А. Терновый венец России: Тайная история масонства 1731 – 1996 / О.А. Платонов. – М., 1996. – 704 с.
37. Потульницький В.А. Український консерватизм в ХІХ – на початку ХХ ст. / В.А. Потульницький // Український археографічний щорічник. – Нова серія. – Вип. 5-6: на пошану Павла Степановича Соханя з нагоди 75-річчя. – К., 2001. – С. 80-111.
38. Протоколы I-й степени справедливой и совершенной ложи Любви к Истине на восток Полтавы, состоящей в союзе великой ложи Астреи на восток С. Петербурга – Отдел письменных источников Государственного исторического музея (г. Москва), ф. 398, 9. 34.
39. Пыпин А.Н. Русское масонство: XVIII и первая четверть XIX в. / А.Н. Пыпин. – Петроград: Огни, 1916. – 576 с.
40. Равдин Б.Н. Записка декабриста М.Н. Новикова «О земледелии и

мануфактурах в России» (1816 г.) / Б.Н. Равдин, А.Б. Рогинский // Освободительное движение в России. – Саратов, 1975. – С. 112-143.

41. Репнина В.Н. Из автобиографических записок / В.Н. Репнина // Русский архив. – 1897. – Кн. 2. – С. 478-490.

42. Речь, говоренная при открытии Дворянских собраний по случаю выборов в Полтаве 3-го, а в Чернигове 20-го Генваря 1818 г. Малороссийским военным губернатором Генерал-Адъютантом Репниным // Дух журналов или собрание всего, что есть лучшего и любопытнейшего во всех других журналах, по части истории, политики, государства, хозяйства, литературы, разных искусств, сельского домоводства и проч. – СПб., 1818. – Кн. 20. – Часть 28. – Май. – С. 125-136

43. Семевский В.И. Декабристы-масоны / В.И. Семевский // Минувшие годы. – 1908. – С. 1-50, 127-170, 379-433.

44. Серков А.И. История русского масонства XIX века / А.И. Серков. – СПб.: Изд-во им. Н.И. Новикова, 2000. – 399 с.

45. Серков А.И. Русское масонство. 1731 – 2000 гг.: Энциклопедический словарь / А.И. Серков. – М.: РОССПЭН, 2001. – 1224 с.

46. Соколовская Т. Материалы по истории масонства в прежней русской армии / Т. Соколовская // РС. – 1907. – Кн. VII. – С. 197-216.

47. Терлецкий В.Н. Очерки, исследования и статьи по сектантству / В.Н. Терлецкий. – Полтава: Электрическая типография Г.И. Маркевича, 1913. – Вып. III. – 196 с.

48. Трубецкой С.П. Материалы о жизни и революционной деятельности / С.П. Трубецкой. – Иркутск: Восточно-Сибирское кн. изд-во, 1983. – Т. 1. – 416 с.

49. Ульянов Н.И. Украинский сепаратизм / Н.И. Ульянов. – М.: Эксмо, Алгоритм, 2004. – 416 с.

50. Шандра В. Малоросійське генерал-губернаторство 1802 – 1856 рр.: функції, структура, архів / В. Шандра. – К., 2001. – 355 с.

51. Шандра В. Становлення і розвиток генерал-губернаторської форми управління в Російській імперії першої половини XIX ст. / В. Шандра // Архівознавство, археографія, джерелознавство. – 2001. – Вип. 3. – С. 481-500.

52. Mazour A.G. The First Russian Revolution. 1825. The Decembrist Movement: Its Origins, Development and Significance / A.G. Mazour. – Berkly: University of California Press, 1937. – 324 p.